

Durkheim Émile: Spoločenská deľba práce

Centrum pro studium demokracie a kultury Brno, 2004 (preklad Pavla Doležalová), 375 s.

Teória v spoločenských vedách sa prirovnáva k nekončiacjej konverzácii o určitom okruhu otázok. Táto konverzácia nemá lineárny vývoj; varianty možných odpovedí sa v konverzácii upresňujú, rozširujú, prehodnocujú, ale nikdy sa celkom neuzavirú. Najprovokujúcejšie odpovede zostávajú stále v hre. Odpovede, ktoré neprestávajú podnecovať myslenie, označujeme ako klasické.

Émile Durkheim (1858 – 1917) otvoril viaceré témy, ktoré vytvárajú charakter našej disciplíny a jeho skúmanie vyústilo do záverov, ktoré sú dodnes považované za relevantné. Odlišné argumentačné dôrazy *Spoločenskej deľby práce* (1893), a najmä *Pravidiel sociologickej metódy* (1895) a *Elementárnych foriem náboženského života* (1912) prispeli k tomu, že na Durkheimovo dielo nadväzujú také vzájomne vyhranené a súperiace smery bádania ako pozitivizmus, kultúrny štrukturalizmus či etnometodológia. Dá sa ukázať, že najostrejšie kritiky niektorých Durkheimových diel, napríklad kultúrno-štrukturalistické výpady voči *Pravidlám sociologickej metódy*, argumentačne korenia opäť v Durkheimových dielach. To, že dielo jedného autora umožnilo sformovanie konkurenčných teoretických škôl, je podľa Charlesa Lemerta prejavom a dokladom génia klasického autora.

Klasické odpovede na základné otázky disciplíny zostávajú v hre aj preto, že originalita nových riešení vynikne najlepšie na klasickom pozadí – ako odčleňovanie sa od klasika, ako náprava jeho zjednodušenia či domýšľanie jeho nedomyslenia. Rozmanité útoky na Durkheima sú preto dodnes súčasťou ambiciózných spoločenskovedných pojednaní.

Okrem výpadov voči Durkheimovmu chápaniu spoločnosti a spoločenskej súdržnosti v spoločenskovedných prácach často stretávame odkazy na jeho chápanie kolektívneho vedomia a úlohy morálky v spoločenskom živote. Ľahkosť, s akou Durkheima dostávajú na lopatky, vyvoláva otázku, či sa nám nepredváža zápas nie s Durkheimom, ale iba s jeho skarikovanou verziou a či rôzne rituálne úvodné odkazy na Durkheima nie sú školskými parafrázami z tretej ruky. Odpoveď a odklon od ústne tradovaného Durkheima umožňuje český preklad ďalšieho jeho diela: *Spoločenskej deľby práce*.

Už som sa na inom mieste pokúsila vyjadriť zážitok z čítania tejto knihy ako mrazivé deja vu. To, o čom Durkheim píše a s čím polemizuje, vyznieva tak aktuálne, až to zaráža. Tlieskať môžeme Durkheimovi, ale aj zástancom cyklických koncepcií spoločenského života. Nelineárnou, tak trochu kruhovito sa zveľaďujúcou či aspoň upresňujúcou konverzáciou nie je iba sociológia, ale aj hľadanie primeraných foriem spoločenskej organizácie. Durkheim v *Spoločenskej deľbe práce* brilantne rozoberá prostoduchosť utilitaristických ekonómov, no ich simplicítne argumenty sú tu opäť! A v akej presile! A v samotnej sociológii, ktorej výskumné pole Durkheim vymedzil práve v zápase s ich atomistickými psychologizujúcimi koncepciami sociálneho života!

Nie sú to jediné návraty, ktoré dnes pomôže identifikovať *Spoločenská deľba práce* (ďalej SDP). Pokračujúce sťahovanie štátu z regulácie ekonomického života, osobitne z regulácie vzťahov medzi zamestnancami a zamestnávateľmi a demontáž mnohých inštitúcií, ktorých existencia mohla ešte pred dvoma – troma desaťročiami dávať SDP pachuť nezábijavej paneurópskej režimovej klasiky, robí z nej v posledných dekádach aktuálnu polemickú prácu. Tie totiž značne pripomínajú kontext SDP v deväťdesiatych rokoch 19. storočia, keď vyspelé priemyselné štáty len málo obmedzovali kapitálové podnikanie a zbavenie sa cechových predpisov a množstva ďalších regulácií feudálnej spoločnosti sa považovalo za hlavný predpoklad priemyselného vývoja, ale aj vzniku rebélie a spoločenských kríz.

SDP je Durkheimovou habilitačnou prácou, v ktorej skúma meniace sa formy spoločenského poriadku či v jeho (synonymne používaných) termínoch: spoločenskej súdržnosti alebo solidarity. Práca má sčasti podobu historického komparatívneho výskumu, ktorého náročnosť nie je ľahko napodobniteľná. Ako bádateľ usilujúci sa o pozitívnu vedu empiricky skúma historické systémy práva „ako najlepšie pozorovateľnú formu mravnosti“. Porovnáva jednak rozsah a typ predmetov, ktoré boli v jednotlivých historických spoločnostiach právne regulované, a podiely represívnych a „opravných“ (v preklade reštitutívnych) sankcií, ktoré patria najmä k právu správneho, obchodnému, pracovnému atď., kde cieľom nie je trestať, ale modelovať žiaduci stav konania. Rozlíšenie dvoch typov spoločenskej integrácie, ktoré sú známe ako „mechanická solidarita“ a „organická solidarita“, Durkheim teda postavil na dôkladnej obsahovej analýze súborov legislatívnych noriem alebo na kvantitatívnych argumentoch: o type solidarity rozhoduje prevaha zamerania práva a prevaha represívnych alebo opravných typov sankcií.

Durkheim sa typológii venuje v rozsiahlej prvej knihe SDP, ktorá má sedem kapitol. Nemali by ste ich pri čítaní preskakovať a pokračovať v tradícii chronického nedoceňovania argumentačnej sily a aktuálnosti rozlíšenia mechanickej a organickej solidarity. Keďže nedoceňovanie je silná tradícia, aspoň stručne zhrniem niekoľko bodov z Durkheimovej argumentácie. Východiskom bolo pozorovanie, že spoločenská väzba sa môže vytvárať dvoma spôsobmi: a) negatívne, t.j. trestaním odlišnosti a rúhania sa posvätným symbolom a b) pozitívne: skúsenosťou spolupráce a rozvojom kooperačných noriem a predpokladom, že spoločenská väzba má v ustanovených spoločnostiach právny výraz. Durkheim historickým výskumom overoval predpoklad, že v primitívnych spoločnostiach, v ktorých deľba práce nie je rozvinutá, sa spoločenský poriadok, jednota, dosahuje prostredníctvom jednotných vier a obsahov vedomia a v týchto spoločnostiach prevažuje represívne právo nad právom kooperačným. A naopak, „v miere, v akej sa rozvíjajú individuálne typy a špecializujú sa úlohy, sa musí pomer rozsahu oboch týchto práv obrátiť“. (s. 117) Metaforou mechanickej solidarity pripodobňujúcou jednotlivcov k molekulám chcel Durkheim zdôrazniť deficit slobodného uvažovania a rozhodovania, jednotlivcov v primitívnych spoločnostiach, ktoré neintegruje rozdelenie a previazanosť funkcií (a vzájomná potrebnosť ľudí, ktorí ich vykonávajú), ale rovnaké myslenie, ku ktorému sú donucovaní prísnymi sankciami.

Podľa Durkheimových zistení sa v moderných priemyselných spoločnostiach znižuje zoznam osôb, predmetov a priestorov, ktorých posvätnosť sa stráži pod hrozbou prísnych trestov a naopak, rastie v nich počet noriem, ktoré upravujú ľudskú činnosť a súčinnosť v rôznych oblastiach. V moderných spoločnostiach klesá aj podiel represívnych trestov a rastie podiel takzvaných opravných sankcií: namiesto fyzickej či majetkovej ujmy sa od jednotlivcov vyžaduje uvádzať veci do žiaduceho stavu.

Je veľa signálov, že súdržnosť súčasných spoločností sa začína čoraz viac budovať metódami typickými pre predmoderné spoločnosti. Príkladom je rozmach bezpečnostných dozorovacích systémov či princíp trikrát a dosť, ktorý sa rozširuje väčšími ako preventívne programy alebo silnejúci konzervativizmus a fundamentalizmus v rôznych častiach sveta.

Durkheimova argumentácia predpokladá, že v moderných spoločnostiach založených na deľbe práce bude rásť podiel kooperačného práva a klesať podiel sankcií, ktoré trestajú odlišnosti, a teda že sa im bude dariť zladovať cieľ ochrany individuality (podľa Durkheima jediný cieľ, ktorý moderné spoločnosti považujú za svätý) a cieľ spoločenskej súdržnosti. Aj keď vývoj v posledných rokoch tento predpoklad naštubuje a ak sa dnes zvyšuje váha represívneho práva, nie je to dôkaz, že Durkheim sa mýlil: hlavný argument zostáva pevný. Jeho dôraz nebol na vykreslení smerovania dejín. Záhadou, ktorú v SDP riešil, je otázka spojenia slobody jednotlivca a spoločenskej integrácie. Inak povedané, Durkheim sa snažil vyjasniť, ako sa dá bez represii a pri zachovaní autonómnosti jednotlivcov dosiahnuť (v tom čase značne deficitná) spoločenská súdržnosť.

Podmienky či parametre situácie, pre ktorú formuloval svoju teóriu, sa však zmenili. Koncepcia organickej solidarity rátajúca s rozmachom kooperačného práva, najmä práva v ekonomickej oblasti, totiž vychádzala z predstavy, že práca, pracovný trh s vysoko špecializovanými pracovnými funkciami dokáže integrovať všetkých členov spoločnosti a viesť ich k reflexii vzájomnej praktickej potrebnosti a zviazanosti. Ak budú existovať normy kooperácie a nik nebude v dôsledku vonkajších nerovností nútený spolupracovať, potom je možná spoločenská súdržnosť aj pri vysokom individualizme svojich členov, veril Durkheim. V dôsledku technologického pokroku, globálneho súťaženia a redukcie ochrany zamestnancov sa však situácia zmenila. Žijeme v spoločnosti, v ktorej je chronický nedostatok pracovných miest a pracovný trh nedokáže integrovať veľký počet dlhodobo nezamestnaných a nepotrebných ľudí. Potreba súdržnosti však zostáva a vidíme, že Durkheim dilemy jej dosahovania opísal veľmi presne: tam, kde ustupujú kooperačné technológie, nastupuje nútená jednota obsahov vedomia a represívne sankcie. A naopak.

Pozorné čítanie si zasluhuje aj rozsiahly úvod k druhému vydaniu SDP, ktorý sa považuje za kľúč k interpretovaniu Durkheimovho diela, keďže Durkheim ho napísal po publikovaní väčšiny svojich hlavných diel a upozorňuje v ňom na ich vzájomné vzťahy a zdôrazňuje to ich čítanie, ktoré považuje za žiaduce. V tomto úvode venuje osobitnú pozornosť fenoménu anómie. Za pozornosť stojí jeho objektívny prístup k vymedzeniu anómie. V protiklade k niektorým súčasným interpretačným posunom, ktoré z anómie robia dôsledok normatívneho pluralizmu, Durkheim výrazom anómia označuje nedostatok právnych a normatívnych úprav hospodárskeho života, najmä nedostatok úprav vzťahov medzi zamestnávateľmi a zamestnancami. Za zdroj neustále vznikajúcich konfliktov a najrôznejších vybočení z poriadku nepovažoval pluralitu noriem, ale normatívne neregulovaný hospodársky život poslednej tretiny 19. storočia.

Ďalšie dôležité objavy, ktoré môžeme urobiť pri čítaní SDP, sa týkajú Durkheimovho chápania spoločnosti. Ukáže sa, že Durkheimova kritika atomistických koncepcií spoločenského života nevyrastá zo zbožšťovania spoločnosti. V protiklade k tradovaným mýtom je Durkheim takmer úzkostlivým ochrancom „kultu jednotlivca“. Jednotu založenú na jednotných obsahoch myslenia a potláčaní individuality považuje za neprijateľnú. Vítal, že „úsudok jednotlivca sa oslobodil z područia úsudku spoločenstva“ a veril, že spoločnosť sa môže obrodíť len rozvojom hospodárskeho kooperačného práva a decentralizovaným rozvojom etických kódexov a korporatívnych združení pracovníkov hospodárskych odvetví. Odmietal argumenty utilitaristických ekonómov, ktorí ospravedľovali nedostatok právnej regulácie rozmachom individuálnej slobody. Dôvodil, že „spravodlivá sloboda, ktorú je spoločnosť povinná zaistiť, je výsledkom právnej úpravy: Môžem byť slobodný len v miere, v akej sa druhému bráni využiť fyzickú, ekonomickú či inú prevahu, aby zotročil moju slobodu.“ Súčasnú rozladenosť spoločenských a hospodárskych funkcií nemožno liečiť kriesením tradícií a zvykov, ktoré „by ako už nezodpovedajúce súčasnému spoločenskému stavu aj tak mohli pôsobiť len vonkajškovo a zdanlivo. Čo je naozaj potrebné, je skončiť s touto anómiou, nájsť prostriedky, ako doviest k harmonickému spolupôsobeniu tie orgány, ktoré do seba dosiaľ neusporiadane narážajú, zaviesť do ich vzťahov viac spravodlivosti.“ (s. 341)

Meniace sa podmienky 20. storočia priniesli niekoľko období, v ktorých sa *Spoločenská deľba* čítala takmer ako všedná režimová klasika (napríklad päťdesiate až šesťdesiate roky). Azda preto napr. študenti tých čias dodnes vo svojom sociologickom bádani animujú karikovaný obraz Durkheima a zvädzajú s ním víťazné boje. K obdobiam priaznivejším pre čítanie SDP paradoxne patria skôr nepokojné obdobia ako veľká hospodárska kríza, keď sa prekladá do angličtiny a Talcott Parsons kanonizuje Durkheima na sociologického klasika, a tiež globálne deregulujúce obdobie od poslednej dekády 20. storočia.

Verím však, že SDP nie je len útechou do zlého počasia a že ju ocenia aj generácie pokojných a prosperujúcich čias. Ako komplexné preskúmanie spoločenského problému, ktoré zahŕňa históriu práva a hospodársku vedu a vyrastá z neho elegantne jednoduchý a dobre podložený teoretický argument, zostáva trvalo aktuálnym príkladom majstrovského sociologického bádania.

Zuzana Kusá